

Kırım Türkçesinde “{-Dı}” Ekinin Kalıplaşması

The Patterned “-Dı” Affix In The Crimean Turkish

Zühal YÜKSEL*

Özet

Türkçede eskiden beri görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılan {-DI} eki, Türkçenin bütün lehçelerinde kalıplaşarak zaman eki dışında farklı yapılar da oluşturmuştur. Kırım Türkçesinde de -DI ekinin kalıplaşması neticesinde meydana gelen isim, zarf ve cümle bağlayıcısı görevinde kullanılan analitik yapılar, dile anlam zenginliği kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kırım Türkçesi, -DI eki, Kalıplaşma

Abstract

The “-DI” affix which has been used as a definite past affix in Turkish since the ancient times, has also formed some structures other than the time affix, by means of some patterns in Turkish dialects. The analytical structures used as nouns, adverbs and conjunctives as a result of the patterned “-DI” affix in the Crimean Turkish have enriched the language semantically.

Key Words

Crimean Turkish, “-DI” affix, patterned

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

{-DI} eki, Kırım Türkçesinde de eski Türk lehçelerinde ve günümüzde yaşanan Türk lehçelerinde olduğu gibi konuşan ve dinleyen tarafından kesin olarak bilinen ve konuşma anında tamamlanmış bir olayın, bir durumun anlatılması için kullanılır. Ancak, gene diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, Kırım Türkçesinde de yazarın üslup özelliğinden kaynaklanan zaman kaymaları, sık sık karşılaşılan hadiselerdendir. {-DI} eki, gelecek zaman işlevinde kullanıldığında, bir kesinlik ifadesi verir.

Qart başta idarege kirmege qarar berdi. O em kete, em tüşüne. 'Arıq yağmur suvunu köterir amma, dağ başından aqıp kelgen suv qoşulsa, onu sığdıralmaz, mıtlaq taşacaq. Yağmur toqtasa qurtulduq, toqtamasa işler masal.' "Yaşlı adam önce idare binasına girmeye karar verdi. O hem gidiyor, hem de düşünüyor. 'Ark yağmur suyunu kaldırır ama, dağ başından akıp gelen su da katılırsa, onu kaldıramaz, mutlaka taşacak. Yağmur durursa kurtulacağız, durmazsa işler zor.'" (S Q, 273)

Türkçede, art arda yapılan işler veya art arda oluşan durumlar; ya sıralı cümlelerle veya -ıp zarf-fiili ile teşekkül eden zarf-fiil grupları ile anlatılır. Bu, yazarın tercihi ile ilgili bir durumdur. Ancak esas fiilin teşekkül etme sebebi anlatılırken, {-DIĞI için } veya {-Inca} zarf-fiil eki kullanılır. Kırım Türkçesinde bu tip cümlelerde de {-DI} ekinin kullanıldığı görülür.

Kel-kele altmışıncı yılların soñlarında partiya davetinen büyük emek cebesine kirgen yaş yürekleriniñ romantik hayalları aqıqatqa çevirildi. Suv bu- Ayat balzamu degilmi ya... suv keldi, "Tavriya"ğa şeñ ayat keldi. "Gelgelelim altmışlı yılların sonlarında parti davetiyle büyük emek cephesine giren genç yüreklerin romantik hayalleri gerçeğe çevrildi. Su bu, hayat balzamu değil mi ya... su gelince "Tavriya"ya şeñ hayat geldi." (Sen, 14-15)

Yazıq qalpazanlıq ettik, bu mesele çoqqa sürdi. Qulağından tutıp seni endi çoqtan ortağa çıqarmaq gerek edi. "Yazık, kalpazanlık ettiğimiz için bu mesele uzun zaman sürdü. Kulağından tutup seni artık çoktan ortaya çıkarmak gerekti." (SY, 20)

Esas fiilin meydana geliş tarzı anlatılırken, gene yazarın üslup özelliği olarak zaman zaman {-DI}ekinın kullanıldığı görülür.

O zaman imtihanlarını bitirip, eline diplomını alğaninen, iç bir şeyge baqmadan yolğa çıktı. Evlerine yaqınlaşqanda yuregi kene er vaqıttaki kibi düküldep başladı. Qarşısına rast kelgen adamlarnen de qısqadan selamlaşıp, ep ogge doğru aşıqtı, çaptı. "O zaman imtihanları bitirip, eline diplomasını alır almaz, hiçbir şeyye bakma-

dan yola çıktı. Evlerine yaklaşınca yüreği küt küt etmeye başladı. Karşısına çıkan adamlarla da kısaca selamlaşarak aceleyle koştu.” (QG,72-73)

Kırım Türkçesinde bilhassa ket- fiilinin birinci şahıslarla çekilmiş görülen geçmiş zamanı, düzenli bir şekilde istek, dolayısıyla da yakın bir gelecek zaman manası verir. Eski Sovyetlerde yer alan diğer Türk boylarının dillerinde de karşılaşılan bu durum, büyük bir ihtimalle Rusçanın tesiriyle olsa gerektir. Bilindiği gibi Rusçada da, geçmiş zamanın birinci şahıslarıyla çekilmiş şekli, istek ifadesi vermektedir.

— Moldabay bizim ekimizge de sadıq bir adamdır, Katüşa. Saña tapqan adresini maña tapmaycaqmı? Aydı, men kettim. “-Moldabay bizim ikimize de sadık bir insandır, Katüşa. Senin için bulduğu adresi benim için bulmaz mı? Haydi, ben gideyim.” (SQ, 24)

— Ana, arqadaşlar, lineyka azır, yürüñiz kettik,- dedi olarnıñ birisi. “Onların biri, işte arkadaşlar, araba hazır, yürüyün gidelim, dedi.” (BTKY,13)

Kırım Türkçesinde bu durum, çok sık olmasa bile diğer fiillerde de görülmektedir.

Bilemiz bilemiz,-dedi menliğine toqunulğan Aron aqay küskün davuşnen.-Bala degilmiz, beş yıldan berli onu toylarda çalamız.

—Aydı başladıq!

“Biliyoruz biliyoruz, dedi şahsiyetine hakaret edilmiş olan Aron bey küskün bir sesle, çocuk değiliz, beş yıldan beri onu düğünlerde çalıyoruz.

—Haydi, başlayalım!”(Sad, 112)

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırım Türkçesinde de {-DI}ekinin zaman içinde kalıplaşmış şekilleriyle de karşılaşmaktayız. Bu kalıplaşma neticesinde, {-DI} eki; zarf, bağlaç, hatta isim olarak kullanılan kelimeler de türetebilir.

İmambayıldı “yemek ismi”, urdumduymaz “sorumsuz”, Hoşkeldi “köy ismi”, hoş keldige ket- “hoş geldiniz demek için gitmek.” gibi oluşumlarda, {-DI} eki kalıplaşarak isim olarak kullanılan kelimeler yapmıştır.

{-DI} ekinin kalıplaşması neticesinde cümleler arasında bağ kuran, cümle bağlayıcısı diye isimlendirebileceğimiz oluşumlarla da karşılaşmaktayız.

Kırım Türkçesinde yer alan az kaldı kalıbı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, yaklaşma fonksiyonundadır. Ancak bilindiği gibi, Türkiye Türkçesinde sadece olumlu fiillerle kullanılan bu yapı, Kırım Türkçesinde olumlu fiillerle olduğu gibi, olumsuz fiillerle de kullanılmaktadır. Bu kalıp, olumlu esas fiille kul-

lanılırken, esas fiil yaklaşma ifadesi veren yaz- yardımcı fiilini alır. Ancak olumsuz esas fiile getirildiğinde bu durum söz konusu değildir.

Aldasa da aqqı bar, sevimliñnen bir samolötte oturıp kelgey ediñ, qopayçoralıǵıña barıp, az qaldı ayaǵıñnı sındırayazdıñ... “Aldatsa da hakkı var, sevgilinle aynı uçakta gelseydin, havalara girip az kalsın ayaǵını kırıyordun.” (SY, 334)

Tirseginen öyle türtti, az qaldı, yerge yuqılmadım. Gülcian ise küle. “Dirseǵiyle öyle bir dürttü ki, az kalsın, yere yıkılıyordum.” (BTS, 20)

Şimdi reis bahşış aqqında söz çıkarǵanda Ömar az qaldı kirişmedi... “Şimdi reis hediye ile ilgili konuşmaya başlayınca, Ömer az kalsın lafa giriyordu...” (BTS, 113)

Ol- fiilinin olumlu ve olumsuz şekillerine getirilen şahıs eki almamış {-DI}eki, “nasıl” kelimesiyle birlikte tekrar edilerek şaşkınlık, hayret ifadesi veren bir yapı oluşturur. Kırım Türkçesinde bu yapı, genellikle bilmem kelimesiyle birlikte kullanılırken, ol- fiili bazen “ne”, bazen de “nasıl” soru kelimelerini alır.

Onıñ qolında tedaviy olundım. Sağ olsun, bar olsun, qolı yengil, sözge şıfalı eken. Nasıl oldu, nasıl olmadı, cenkten soñ çoq keçmeden Emine Ablayeva bizim maallege köçip keldi. “Beni o tedavi etti. Sağ olsun, var olsun, eli hafif, sözü şıfalıymış. Nasıl olduysa savaştan hemen sonra Emine Ablayeva bizim mahalleye taşındı.” (AU, 110-111)

Men üç balanı artıma taqıp, parkqa çıktım. Çıqtım amma, andaki şeytan kopçegini seyir eteyatqanda, ne oldu-ne olmadı bilmem, üçünden ekisini coydım. Evge birinen qayıtıp keldim. “Ben üç çocuǵu arkama takıp parka gittim. Gittim ama, oradaki şeytan tekerini seyrederken, nasıl olduysa, üçünden ikisini kaybettim, eve birisiyle döndüm.” (TÖ, 94)

Kırım Türkçesinde tek başına kullanılan ne oldu yapısı da kalıplaşmış bağlayıcı olarak kullanılır. Bu kullanımlarda bir şeyin yeni ortaya çıktığı anlatılır.

Köresiñmi, Samedinni? Tañda turıp kete. Beremi alla qısmetini? Bere. Daa evlengenine ne oldu, evi-barqı şeyge tolıp qaldı. “Görüyor musun Sameddin’i? Tan vaktinde kalkıp gidiyor. Veriyor mu Allah kısmetini? Veriyor. Daha yeni evlenmesine rağmen, evi barkı doldu.” (SQ, 269)

Şahıs ekleriyle çekilmiş {-DI} ekini alan fiilden sonra, “degence” veya “degende” edatları gelerek henüz meydana gelmemiş bir durum ifade edilmekte ve esas fiildeki hareketin daha önce meydana geldiği anlatılmaktadır. Bu tip cümlelerde esas cümle, genellikle geçmiş zamanda olmakla birlikte bazen geniş zaman eki de alabilir.

Olardan birini aylanıp keçtim degence, ikinci biri kelip çıqa. "Onlardan birini dönüp geçene kadar, ikinci biri ortaya çıkıyor." (SY, 6)

Pamuqlarını cıyıp aldıq degende, qapumıznu qara qış qaqtı. "Pamukları toplayıp alana kadar, kapımızı kara kış çaldı." (Sad, 157)

Kırım Türkçesinde {-DI} eki bir zarf-fiil gibi kullanılmaktadır. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, {-DI} + (şahıs ekleri) + {-mI} + asıl cümle şeklinde kurulan bu tip cümle yapısında, {-DI} zarf-fiil fonksiyonunu üstlenir. Burada kullanılan {-MI} eki, soru olmayıp kuvvetlendirme ifadesi verir. Kırım Türkçesinde bu kalıplaşmış şekil, şu fonksiyonlarda kullanılır.

1. İki fiilin de aynı anda veya hemen arka arkaya meydana geldiğini gösterir:

Eki közüm kündüzleri qapıda, geceleri pencerede ola. Bir şey «tıq» ettimi, «ana keldi», dep yerimden atılıp tura da, qapığa çapam. "İki gözüm gündüzleri kapıda, geceleri pencerede oluyor. Bir şey tık ettiği anda, işte geldi diye yerimden fırlayarak kalkıyor ve kapıya koşuyorum." (DY, 16)

2. Bu kalıplaşmış şekil, fiilin bildirdiği işin, esaslı bir surette yapıldığını veya esas fiilin mutlaka yapılması gerektiğini ifade eder.

Anife Hasap Üseyinge kerçekten işana edi. Ondan tek söz alması qıyın, lâkin ayttımı, öler-qalır, amma degenini mutlaqa yapar. "Hanife, Kasap Hüseyin'e gerçekten inanıyordu. Yalnız ondan söz alması zor; fakat söylerse ölür kalır, ama dediğini mutlaka yapar." (Sad, 134)

Em aşamağa da aqqı bar, aqay degen aqay bir ayttımı- qaytmamalı, soñunace sözünde turmalı. "Hem yemeye de hakkı var, erkek dediğin erkek bir kere söylerse dönmemeli, sonuna kadar sözünde durmalı" (Sad, 133)

3. Meydana gelen bir durumun sonucunda, ikinci bir durumun teşekkül ettiğini gösterir. Bu durumda {-DIĞI zaman } veya {-IncA} zarf-fiil ekiyle de karşılanabilir.

Bu soñki vaqıtlar onıñ tabiatında yañı bir adet peyda oldı: Aqşamları tenalıqta bir özü qaldımı, defterini çıqara ve oturıp-turıp sevimlisine mektüp qaralay edi. "Bu son zamanlarda onda yeni bir âdet peyda oldu. Akşamları tekbaşına kalınca, defterini çıkarıyor ve oturup kalkıp sevgilisine mektup karalıyordu." (SY, 64)

Osman Nedim Tuna'nın "Türkçede Tekrarlar" isimli makalesinde gösterdiği gibi, gerundium olarak kullanılan {-DI}eki, bir şeyin belli bir zamandan beri yapıldığını göstermektedir. "bildim bileli", "geldin geleli" gibi hemen hemen her fiille yapılan tekraralarda, birinci fiilde bulunan -m eki, birinci teklik

şahıs ekidir. Zaten diğer şahıslarla da çekimi yapılmaktadır.¹ Ancak sadece ol-fiiliyle yapılan “oldum olası” şeklindeki kalıplaşmış tekrarı bütün şahıslar için kullandığımıza göre, buradaki –m eki için şahıs eki dememiz mümkün değildir.

“Hacı Arif Bey çayı severdi. Ama içmedi. Oldum olası işi gücü olan bir müdürün yahut sıradan bir memurun odasında ister iş için, ister iş dışı olsun çok oturmak istemezdi.”(Karanlıkta Mum Işığı, 53)² cümlesinde de görüldüğü gibi, açıklama işlevinde kullanılan “oldum olası” kalıbında bulunan “oldum” kelimesindeki –m için, şahıs eki dememiz mümkün değildir. Leyla Karahan’ın “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiiller” isimli makalesinde yer alan “-ınca-m” zarf-fiilinde olduğu gibi, burada zarf-fiil fonksiyonunda kullanılan {-DI}eki, –m pekiştirme eki ile genişletilmiştir. –m eki, Eski Türkçedeki kuvvetlendirme edatlarından “mA”nın bir kalıntısı olsa gerektir.³ Gene kalıplaşma sonucu teşekkül eden “çıtırdım” kelimesinde de şahıs ifadesi yer almamaktadır.

Kırım Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki “hiç olmazsa” veya “hiç değilse” cümle bağlayıcılarının manasını veren “iç olmadım” kalıplaşmış şekli; olumsuz ol- fiiline görülen geçmiş zaman ekinin birinci teklik şahsını almış çekimli bir görünüş arz etmektedir. Ancak, bu kalıbın içinde ne görülen geçmiş zaman, ne de birinci teklik şahıs ifadesi yer almaktadır. Burada, {-DI}görülen geçmiş zaman ekinin kalıplaşarak zarf-fiil fonksiyonu kazanmış şekli, “-m” pekiştirme eki ile genişlemiştir. Kırım Türkçesinde “sankim”, “belkim” gibi edatlarda da bu pekiştirme ekiyle karşılaşmaktayız. Kırım Türkçesindeki “iç olmadım” kalıbı tercih, istek, rica, açıklama, sonuç gibi işlevlerde kullanılmaktadır.

Tercih işlevinde kullanılması:

Eteğini boşatқан Niyar ufuqqa köz taşladı da, etegini yañıdan bağladı.

—*Yerge qaranlıq tüşkence, iç olmadım, bir etek daa cıyayım,- dep, başlı yolaqlarına taraf aşıqtı.*

“Eteğindeki boşaltan Niyar ufuğa göz attı ve etegini yeniden bağladı.

—Ortalık kararına kadar, hiç olmazsa, bir etek daha toplayayım, diye başlı sıralara doğru acele etti.” (QG,43)

¹ Osman Nedim Tuna, *Türkçede Tekrarlar*, TDED, III, İstanbul 1949, s, 440.

² İbrahim Öküzücü, *Türkçede Cümle Bağlayıcıları*, (G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1989, s, 145.

³ Leyla Karahan, “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiiller”, *Türk Kültürü Araştırmaları XXXII /1-2 (Prof. Dr. Zeynep Korkmaza Armağan)*, Ankara 1996, s, 205-237.

Kabullenme işlevinde kullanılması:

— *Aysa, tortsız toy olamı ya! Sofranı körgende kelinniñ közleri dört aylansın...*

— *Çalğı-malğı...*

— *Aysa, iç olmadım cartı bir patefon. Patefonğa da oyun avarları: haytarma, lezginka...*

“-Tabii ki, pastasız düğün olur mu? Sofrayı görünce gelinin gözleri dönsün...

—*Çalgı filan...*

— Tabii ki, bari eski bir gramafon. Gramafonda da oyun havaları, kaytarma, lezginka...” (TÖ,108)

İstek işlevinde kullanılması:

Ey, yarabbim, bütün bu hastalıkları benim qadımına yüklemeseñ olmaydımı? Dünyada başka adam qalmadımı? İç olmadım, dört-beş danesini ondan al da, anavı yalancı Fadmege bağışla. “Hey Allah’ım, bütün hastalıkları benim eşime yüklemeseydin olmaz mıydı? Dünyada başka adam kalmadı mı? Bari dört beş tanesini al da, o yalancı Fadme’ye bağışla.” (TÖ, 91)

Açıklama işlevinde kullanılması:

Enver yata, ğarip. İmtihanlarını berdi. Endi raatlana. Arabaçığını tığırdatıp azbarğa çıqa, İsağa oturıp-alıp kitap oquy. İç olmadım şay etip yardım etmege istey. “Enver yatıyor, zavallı. İmtihanlarını verdi. Artık dinleniyor. Arabasını tıkr rıkr sürerek bahçeye çıkıyor, İsa’ya oturup kitap okuyor. Hiç olmazsa bu şekilde yardım etmek istiyor.” (EK,113)

Sonuç işlevinde kullanılması:

Ey-y, sırası kelip, poyezdğa minse eken! İç olmadım bir kereçik vagonnuñ penceresinden evlerine, el sallap qalğan ana-babasına küle-küle baqar edi. “Of, sırası gelip trene binseydi! Hiç olmazsa vagonun penceresinden evlerine, el sallaya sallaya kalan anne ve babasına gülererek bakardı.” (UY,65)

Çaresizlik işlevinde kullanılması:

Niyarnen Emin ne yaptılar? Oğlunu köterip, öz odasına kirdi. Başı patlaycaq derecede ağırmaqta. Eger balanı iç olmadım eki saat baqqan adam tapsa, deral işke çapar, Umurzaqoviçke yardım eter edi. Lakin köresiñmi?.. “Niyar’la Emin ne yaptılar? Oğlunu kaldırarak kendi odasına girdi. Başı patlayacak gibi ağrıyor. Eğer çocuğu hiç olmazsa iki saat bakacak adam bulunursa, derhâl işe koşar, Umurzakoviç’e yardım ederdi. Fakat görüyor musun?” (BY, 84)

İtiraz işlevinde kullanılması:

— *Emin, zametiñni acıma, bizni evge alıp bar,- men er şeyni tüşündim, ölçedim, öyle olmaq kerek,- dedi Niyar.*

— *İç olmadım balamızınu...*

— *Balamızınu da tüşündim, özümüzni de, Emin. Em bir kün ola sen de añlarsıñ, dep ümüt ettim. Lakin teessüf, bunu bu vaqtqace añlaşan adam olmadı.*

“—Emin, zahmetine acıma, bizi eve götür, ben her şeyi düşündüm, ölçtüm, öyle olması gerek, dedi Niyar.

—Bari çocuklarımızı...

—Çocuklarımızı da düşündüm, kendimizi de, Emin. Hem gün olur sen de anlarsın, diye ümit ettim. Fakat yazık ki, bunu bu zamana kadar anlayan adam olmadı.” (BY,106)

Sonuç

Mustafa Öner'in "{-mATI} Gerundiumu Hakkında", Leyla Karahan'ın "Görülen Geçmiş Zaman Eki "-DI /-Dİ"nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair", Zeynep Korkmaz'ın "Türkiye Türkçesindeki madan/meden < madın/medin Zarf-fiil Ekinin Yapısı Üzerine" isimli makalelerinde hem Eski Türk lehçelerinde hem de Türkiye Türkçesindeki kullanım biçimlerini işleyerek belirttikleri gibi {-DI}eki, Kırım Türkçesinde de zaman zaman, kalıplaşarak cümle bağlayıcısı, zarf, kalıcı isim yapmakta ve zarf-fiil olarak kullanılmaktadır.

YAZIDA KULLANILAN KISALTMALAR VE TARANAN ESERLER

- AU:** Enver Arifov, Aydın Ufuqlar, Taşkent 1980.
BTKY: Ablâziz Veliyev, Bayraqqa Tamğan Közyaşları, Taşkent 1980.
BTS: Emir Faik, Bir Tamçı Suv, Taşkent 1980.
BY: Uriye Edemova, Baş Yazısı, Taşkent 1981.
DY: Mambet Aliyev, Divardaki Yazılar, Taşkent 1977.
EK: Ervin Umerov, İkinci Kelin, Taşkent 1978.
QG: Uriye Edemova, Qırmızı Gül, Taşkent 1970.
Sad.: Yusuf Bolat, Sadaqat, Taşkent 1979.
Sen.: Reşit Murat, Seneler: Povestler ve İkâyeler, Taşkent 1981.
SQ: Çerkez Ali, Sabalar Quçağında, Taşkent 1973.
SY: Yusuf Bolat, Saf Yürekler, Taşkent 1962.
TÖ: Yusuf Bolat, Tabiatım Öyle, Taşkent 1977.
UY: Emil Amit, Uçurumlu Yol, Taşkent 1971.